

چشم‌اندازی بر تجارت فرش و عملکرد شرکت‌های تجاری در سلطان‌آباد عراق (۱۲۸۵-۱۳۲۰ق)

عبدالله متولی*، مهدی جیریایی، محمد حسن بیگی

دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه اراک، اراک - ایران؛ دکترای تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه خوارزمی، تهران - ایران؛

استادیار گروه تاریخ، دانشگاه اراک، اراک - ایران

تاریخ دریافت: (۱۳۹۸/۰۹/۰۴) تاریخ پذیرش: (۱۳۹۹/۱۰/۰۶)

The Prospect of Carpet Business and the Operation of Business Companies in Sultan Abad, Iraq(Arak) (1906-1941 AD)**Abdolah Motevali, Mahdi Jiryaei, Mohaammad Hassanbeigi**

Associate Prof, Department of History, Arak University, Arak-Iran; PhD in History of Islamic Iran, Kharazmi University, Tehran-Iran; Assistant Prof, Department of History, Arak University, Arak-Iran

Received: (2019 /11 /25) Accepted: (2020 /12 /26)

Abstract

Sultan Abad, Iraq, is the old name of the city of Arak, which was built at the time of Fathali Shah Qajar in (1231 AH) by his warlord Yusuf Khan Gurji.

The philosophy behind the building of the city was the creation of a military center and the construction of a garrison for the security of the region. As time went by, business and economic activity flourished in the area.

Relying on various documents related to that period, this descriptive-analytical research investigates the economic and commercial conditions of this region, especially handmade carpet industry and trade.

The purpose of this research is to explain how exports and complaints from foreign merchants and foreign companies in Sultan Abad to the relevant ministries and the National Assembly had an effect on the foreign trade of this province, namely carpets.

The findings of this research show that the attention of the central government and foreign companies along with the participation of local merchants made Arak one of the main centers of carpet production in the mentioned period.

On the other hand, the First World War, followed by political, economic and logistical destabilization, slowed the development of Iraq.

Keywords: Soltanabad: foreign trade: domestic: first Pahlavi: Carpet.

چکیده

سلطان‌آباد عراق، نام قدیمی شهر اراک است که در دوره فتحعلی‌شاه قاجار، در سال ۱۲۳۱ق، به دست سردار او یوسف خان گرجی بنا نهاده شد. فلسفه اولیه ساخت شهر، ایجاد مرکزی نظامی و ساخت پادگانی برای امنیت منطقه بود؛ اما با گذر زمان زمینه‌های تجارت و فعالیت اقتصادی در آن رو به رشد نهاد. پژوهش حاضر با رویکرد توصیفی - تحلیلی و با تکیه بر اسناد گوناگون مرتبط به آن دوره، در پی بررسی اوضاع اقتصادی و تجاری این منطقه با تأکید بر صنعت و تجارت فرش دست‌بافت است. تبیین چگونگی صادرات و تولید فرش دست‌بافت و واکاوی نقش شرکت‌های تجاری در این صنعت هدف این جستار است. سؤال اصلی پژوهش این است که تولید و تجارت فرش در سلطان‌آباد در چه وضعیتی بود و شرکت‌های تجاری چه جایگاهی در این اقتصاد داشتند؟ یافته‌های پژوهش بیانگر آن است که توجه هرچند ناچیز حکومت مرکزی و فعالیت کمپانی‌های خارجی همراه با مشارکت تجار محلی سبب شد تا سلطان‌آباد به سرعت تبدیل به یکی از مراکز اصلی تولید فرش در ایران شده و همین موضوع نقش مهمی در رونق اقتصادی این ناحیه و رفاه نسبی مردم داشت.

کلیدواژه‌ها: سلطان‌آباد، صنعت فرش، تجارت، شرکت‌های تجاری، صادرات.

* Corresponding Author: a.motevaly@gmail.com
jiryaeim@gmail.com
mohaamad.beigi@gmail.com

* نویسنده مسئول: عبدالله متولی

۱. مقدمه

کارگزاران شرکت‌های مذکور ایفای نقش نمایند؛ به همین دلیل، برخی از آنها پس از فعالیت و تجربه-اندوژی در این شهر توانستند شرکت‌های رقیبی با نام‌های تلفنیان و سلیم‌شاهیان، قارایت‌شاهیان، خیاطان، تافشان‌چیان و غیره، تأسیس نمایند که کار بیشتر آنها خرید فرش برای آمریکا و مرکز اصلی فعالیت‌شان بازار سلطان‌آباد بود.

سؤال اصلی پژوهش این است که تولید و تجارت فرش در سلطان‌آباد در چه وضعیتی بود و شرکت‌های تجاری چه جایگاهی در این اقتصاد داشتند؟ پژوهش پیش‌رو با هدف پاسخگویی به سؤال مطرح شده، موضوعات مهمی در زمینه تجارت عراق و عوامل مؤثر بر این تجارت، مانند موقعیت جغرافیایی این منطقه و نقش این موقعیت در تجارت آنجا، سابقه تاریخی فرش‌بافی در این ولایت، مناسبات تجاری با ایالات داخلی و سایر کشورهای طرف تجاری را مورد بررسی و تحلیل قرار داده است.

۲. پیشینه پژوهش

درباره پیشینه پژوهش حاضر باید گفت که تحقیقات جزئی و کلی متعددی در این زمینه نگاشته شده است که در اغلب آنها امور اقتصادی و تجاری منطقه در دوره مذکور چندان مورد اهتمام نبوده و تنها اشاراتی گذرا به این موضوع شده است؛ از جمله این تحقیقات می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: - مقاله «بررسی و تحلیل تجارت داخلی و خارجی سلیمان‌سلطان‌آباد عراق»، نوشته آقایان مهدی جیریایی، حسین مفتخری و محمد سلیمانی مهرنجانی که در سال ۱۳۹۷ در مجله پژوهش‌های تاریخی دانشگاه اصفهان به چاپ رسیده است. این

تجارت و اقتصاد سلطان‌آباد عراق یکی از موضوعات مهم و در عین حال مورد غفلت تاریخ‌نگاران معاصر و محلی ایران بوده است. تجارت این ناحیه در سده‌های معاصر، به دلیل مشارکت در امور اقتصادی و فعالیت تجاری در عرصه‌هایی مانند صنعت فرش دست‌باف، حمل و نقل و تجارت تولیدات کشاورزی و غلات، تجارت صنعت پوست و روده و مانند آن، رونقی خاص و اهمیتی والا داشته است. افزون بر این، قابلیت ترانزیتی و استقرار بر خطوط مواصلاتی شرق به غرب و موقعیت خاص جغرافیایی (استراتژیک) شهر، عرصه را برای این امر مهیا کرده است. در گذشته، تقریباً هر کاروانی که قصد عبور از شمال به جنوب و یا شرق به غرب ایران و یا عکس آن را داشت، لزوماً می‌بایست از مسیر این ولایت عبور کند و این مسئله به خودی خود بر رونق تجاری آن می‌افزود. بیهوده نیست که بسیاری از کمپانی‌های خارجی، مانند زیگلر، از میر (شرق)، سند تاوجیان نیویورک و مانند آن، مرکزیت تجاری خود را در این ولایت مستقر کردند. اهمیت تجاری سلطان‌آباد عراق در دوره یاد شده به حدی است که تعدادی از کمپانی‌های نامبرده دفاتر مرکزی و نمایندگی کنسول‌گری کشوری خود را به آنجا منتقل کردند.

نقش آرامنه ولایت عراق و دیگر شهرهای ایران از جمله اصفهان نیز در توسعه و گسترش تجارت این منطقه بسیار با اهمیت بود. جایگاه آنها در خرید و فروش فرش به عنوان واسطه و عامل فروش به کمپانی‌های خارجی غیرقابل انکار است؛ چرا که اغلب آنها به واسطه بهرمندی از تحصیلات مناسب می‌توانستند به عنوان حسابدار، منشی و سایر

یادداشت‌های توضیحی و تنها برای حفظ این اثر ارزشمند عیناً چاپ و منتشر کرده است. در سال ۱۳۹۵، به کوشش محمد مددی و همکاری دکتر شروین وکیلی - نوّه نویسنده - تاریخ عراق، بازخوانی، ویرایش ادبی و تاریخی همراه با یادداشت‌ها، واژه‌نامه، نمایه، اسناد و عکس‌ها تدوین و توسط انتشارات آیندگان منتشر شده است. در این کتاب بخشی از فعالیت شرکت‌های خارجی و داخلی در سلطان‌آباد مورد بررسی قرار گرفته است اما در این زمینه تحلیل جامعی ارائه نمی‌گردد.

۳. موقعیت جغرافیایی سلطان‌آباد در دوره قاجار و پهلوی

عراق بزرگ در قدیم به سرزمین وسیعی در کنار فلات مرکزی ایران و زاگرس شرقی اطلاق می‌شد که از شرق و غرب میان قم و همدان و از طرف شمال و جنوب میان ری و اصفهان قرار داشت. در اصطلاح صاحب‌نظران علم جغرافیا و نویسندگان مسالک و ممالک، «عراق عجم» به چندین ولایت بزرگ و کوچک اطلاق می‌شود که در گذشته این ولایات، در قلمرو سرزمین وسیعی به نام «مدیا» (ماد) قرار می‌گرفت (لسترچ، ۱۳۶۴: ۲۰۰). این منطقه گسترده با قدری اختلاف حدود، از شمال به دیلم و آذربایجان، از غرب به کردستان و کرمانشاه، از جنوب به لرستان و خوزستان و فارس، از طرف شرق به خراسان و صحرای لوت منتهی می‌شد (اصطخری، ۱۳۳۸: ۱۶۲). در عصر قاجار و پهلوی اول، «عراق عجم» به چندین ولایت تقسیم شد که هر یک حکمران و والی ویژه‌ای داشت. این ایالت در برگزیده مناطق همدان، عراق، قم، ساوه، زرنده، قزوین، خمسه، تهران، کاشان، ولایات ثلاثه (کمره،

مقاله تجارت داخلی و خارجی سلطان‌آباد را بین سال‌های ۱۳۲۴ تا ۱۳۶۰ق بررسی کرده که بخش مهمی از این تجارت مربوط به صنعت فرش است. - مقاله «تحول شهرنشینی اراک در دوره قاجار»، نوشته آقایان محمدحسین فرمهبینی فراهانی، حسین مفتخری، محمدحسن رازنهان و محمد سلیمانی که در سال ۱۳۹۵ در مجله جستارهای تاریخی به چاپ رسید. این مقاله موضوعاتی مانند عوامل و فرایند تأسیس شهر اراک را مورد توجه قرار داده و در میان عوامل اقتصادی به صنعت فرش نیز اشاره کرده است.

- مقاله «سرمایه‌گذاری شرکت‌های غربی در صنعت فرش ایران در عصر قاجار»، نوشته آقای مصطفی ملایی و خانم منصوره اتحادیه، چاپ سال ۱۳۹۷ در مجله گنجینه اسناد. این مقاله در زمینه وضعیت صنعت فرش ایران در قرن نوزدهم، عوامل توسعه صنعت فرش ایران و همچنین وضعیت صنعت فرش سلطان‌آباد در دوره قاجار مطالب ارزشمندی را ارائه نموده است.

- کتاب تاریخ عراق، نوشته میرزا محسن‌خان مستعان‌الدوله یا همان رضا وکیلی طباطبایی تبریزی که در دوره مشروطه، نماینده آذربایجان در دوره دوم مجلس شورای ملی بود. وی در سال ۱۳۳۴ق به عنوان پیشکار وزارت مالیه در سلطان‌آباد عراق مشغول به کار شد و در مدت حضور خود در آنجا، درباره اوضاع عمومی و اجتماعی سلطان‌آباد عراق تحقیقاتی انجام داد و به رشته تحریر درآورد. این کتاب دارای چهار باب و هر باب شامل چندین فصل است. دکتر منوچهر ستوده در سال ۱۳۴۵، متن چاپ شده تاریخ عراق را در شماره ۱۴ مجله فرهنگ ایران زمین، بدون ویرایش و بازخوانی و

کمی تریاک کالاهای صادراتی آن را شکل می‌دادند؛ از سوی دیگر، این ولایت واردکننده کالاهایی مانند: قند، چای، برنج، نفت، شکر، قماش، ادویه، حنا، نیل، روناس، پشم، نخ، بلورآلات، تریاک بود (همان: ۲۴۰/۱۰۰۸۲۵، برگ ۲). به همین دلیل سلطان‌آباد به کانون توجه تجار و تبادل کالا تبدیل شد و این اهمیت به گونه‌ای پیش رفت که در اواخر قرن سیزدهم و اوایل قرن چهاردهم حدود ۵۰ شرکت تجارتی خارجی و داخلی در سلطان‌آباد فعالیت داشتند و راپورت نماینده وزارت مالیه به مرکز مؤید این مطلب است:

سلطان‌آباد عراق مرکز تجارت قالی و کمپانی‌های متعدده از تجار خارجه و داخله تشکیل گردیده (ساکما، ۲۴۰/۶۳۸۶، برگ ۱).

۴. سابقه تاریخی قالی‌بافی در عراق

به‌طور یقین و صحیح نمی‌توان معین کرد که از چه زمانی قالی‌بافی در شهرهای ایران و خصوصاً خطه عراق رواج یافته است. شهر سلطان‌آباد به عنوان مرکز ولایت عراق سابقه دیرینی در صنعت قالی‌بافی ندارد و همان‌طور که پیش‌تر گفته شد، تاریخ ساخت آن به دویست سال گذشته می‌رسد و رواج قالی‌بافی و گسترش این صنعت در این شهر، به حضور کمپانی‌های خارجی در حدود سال‌های ۱۳۰۰ق برمی‌گردد. همجواری ولایت عراق با مراکز اصلی تولید فرش همانند قم، کاشان، اصفهان و همدان می‌توانست از عوامل مهم رشد این صنعت، به‌ویژه الگوبرداری از سبک و طرح و نقشه‌های آن مناطق، باشد. البته باید برخی از نواحی عراق را نیز به مناطق نامبرده افزود و مستثنی دانست؛ زیرا روستاهایی مانند ساروق و جیریا در قسمت شمال

گلپایگان، خوانسار)، اصفهان، یزد، ملایر، تویسرکان، نهاوند، دامغان، سمنان، شاهرود و بسطام بود (وکیلی طباطبایی تبریزی، ۱۳۹۵: ۴۷-۴۸). در سال ۱۳۰۷ق حاکم‌نشین ولایت عراق و فراهان، شهر سلطان‌آباد بود (کرز، ۱۳۷۳: ۱/ ۵۷۱). در دوره پهلوی اول «تعداد بلوکات عراق: کزاز، سره‌بند، شراه، بزچلو، وفس، رودبار، تفرش، فراهان، آشتیان، ایبک‌آباد و تعداد نفوس آن به طور تقریب: سلطان‌آباد: ۴۵/۰۰۰، بلوکات: ۲۴۰/۰۰۰، جمع ۲۸۵/۰۰۰» بوده‌اند (ساکما، ۲۴۰/۱۰۰۸۲۵، برگ ۱).

نقش اصلی سلطان‌آباد عراق تا اوایل ۱۲۷۰ق نظامی بود، زیرا تا این سال، محل سکونت سپهدار عراق بود و برای حکومت، از جنبه نظامی - سیاسی اهمیت داشت. اولین نقطه عطف در تحولات سلطان‌آباد، زمانی آغاز شد که میرزا حسن‌خان فراهانی، برادر میرزا تقی‌خان فراهانی (امیرکبیر)، به عنوان نایب‌الحکومه عراق منصوب شد. وی دکاکین شهر سلطان‌آباد را تعمیرکرد و توسعه داد و عمارت دیوانی را مرمت و درختان را غرس کرد. از دیگر شهرها، از هر قبیل ارباب صنایع به این شهر آورد و سکنی داد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۱۲/ ۱۲۰۴). تجارت سلطان‌آباد عراق از دیرباز به دلیل موقعیت جغرافیایی این منطقه و قرار گرفتن در مسیر راه‌های مواصلاتی شرق به غرب و شمال به جنوب، از جایگاهی ویژه برخوردار بوده است. سلطان‌آباد عراق به دلیل قابلیت‌های کشاورزی که شامل تولید دیمی و آبی است، دارای محصولاتی مانند: گندم، جو، حبوبات، پنبه، تریاک و محصول باغات، گردو، بادام و تریاک می‌باشد (ساکما، ۲۴۰/۱۰۰۸۲۵، برگ ۱). فرش، گندم، جو، حبوبات، بادام، کشمش، شیر، پوست گوسفند و بره، روده و

فرش دست‌باف در دست نیست؛ اما از این دوره به بعد، اشاره‌هایی در سفرنامه‌های جهانگردان و سفیران کشورهای غربی در زمینه تولید و فروش فرش یافت می‌شود و با گسترش روابط بازرگانی و فرهنگی با اروپا، در نوشته‌های مستشرقین و سفرنامه‌های اروپاییان به نکته‌هایی در این باره برمی‌خوریم؛ گرچه این نوشته‌ها نیز منسجم نیستند.

پیشینه حضور فرش ایران در بازارهای خارجی به شکل عمده به دوران بعد از صفویه باز می‌گردد. این موضوع با پیوستن ایران به شبکه تجارت جهانی در عصر قاجار شتاب بیشتری گرفت. اما در آغاز این دوره نیز اوضاع تجارت فرش مطلوب نبود و اقتصاد سیاسی ایران در دوره قاجار وضعیت خوبی نداشت و بسیاری از مراکز قالی‌بافی از رونق افتاده بودند. در واقع پس از انحطاط سلسله صفویه به سختی می‌توان اقتصاد ایران را برای مدتی قابل ملاحظه در موقعیتی مطلوب یافت. وخیم‌تر شدن اوضاع، دو علت کم و بیش مرتبط داشت: از سویی «آثار سوء درهم ریختگی و فساد مزمن اجتماعی - اقتصادی در دراز مدت بر هم انباشته می‌شد، و از سوی دیگر، توسعه سایر اقتصادهای سیاسی هم به تشدید فقر نسبی یک اقتصاد عقب‌مانده می‌انجامید» (سنجاران‌پور، ۱۳۷۳: ۲۴).

اما به تدریج اوضاع اقتصادی رو به بهبود نسبی نهاد و عوامل مختلفی سبب رونق صنعت فرش دست‌بافت در عصر قاجار گردید. از آن جمله، وضعیت بفرنج اقتصادی و استیصال دولتمردان در تأمین مخارج کشور بوده است که آنان را خواسته یا ناخواسته به سمت رونق برخی از صنایع از جمله صنعت فرش سوق داد. اقتصاد ایران در این دوره به نفت وابسته نبود، ولی به تعبیری اقتصادی است به

غربی فراهان همجوار سلطان‌آباد از گذشته‌های دور صاحب سبک و طرح در تهیه و تولید فرش بودند (حسن‌بیگی جیریایی، ۱۳۹۷: ۳). دکتر فوریه^۱ در سفرنامه خود می‌گوید

پیش از آنکه سلطان‌آباد را قریب نود سال پیش بسازند، شهری در فراهان به نام ساروق وجود داشته که مرکز تجارت فرش و بافت قالی محسوب می‌شود (فوریه، ۱۳۸۵: ۲۸۰).

نویسنده کتاب گنج شایگان نیز در این باره می‌گوید

در فراهان که در بیست فرسخی جنوب غربی قم واقع است چند دستگاه قالی‌بافی وجود دارد و همچنین در سلطان‌آباد عراق و در ساروق که در یک منزلی غربی سلطان‌آباد واقع است، قالی بافته می‌شود (جمالزاده، ۱۳۳۵: ۷۸).

البته در قرون متمادی اسناد مستندی از وجود فرش در این ولایت در دست نیست، زیرا صرف‌نظر از اینکه فرش کالایی منسوخ و از بین رفتنی است، وضعیت خاص ناآرامی و درگیری‌های مداوم در منطقه مرکزی ایران نیز عاملی مهم در نابودی آن بوده است (وکیلی تبریزی، همان: ۵۳-۵۴). با این حال هنر قالی‌بافی ظاهراً خیلی دیر به سلطان‌آباد (اراک) راه یافته است و زمان آن احتمالاً به اواخر قرن دوازدهم هجری می‌رسد (هانگلدیان، ۱۳۵۹: ۸۵).

۵. ورود شرکت‌های چندملیتی به حوزه صنعت

قالی‌بافی سلطان‌آباد عراق

تا قبل از دوره صفویه داده‌های دقیقی از شیوه‌های تولید، طرح و نقش و اقتصاد و داد و ستد

تمام معنی وابسته. شاه‌رگ حیاتی کشور در قرن نوزدهم به صدور طلا و نقره و ابریشم وابسته بود؛ اما مشکلات صدور طلا و نقره و همین‌طور بیماری کرم ابریشم و سقوط تولید ابریشم سبب رکود این تجارت‌ها شد. از طرفی بحران و قحطی پنبه در بازارهای اروپا موجب شد که برای مدت کوتاهی تولید و صدور پنبه اهمیت یابد. سپس نوبت تریاک شد و به همین نحو، در دهه‌های آخر قرن نوزدهم نوبت به تولید و صدور قالی رسید. در حقیقت تجار و شرکت‌های ایرانی و خارجی با وجود آنکه به سراغ تبادل این کالاها رفتند، اما نتوانستند کسری موازنه صادرات و واردات را جبران کنند و از این مقطع توجه بیشتر به سمت تولید و صادرات فرش تغییر جهت داد (اتحادیه و پروان، ۱۳۸۹: ۵). از این رو، در میانه دوره قاجار صنعت فرش رواج یافت. این تجارت پرسود پای سرمایه‌گذاران خارجی را نیز به عرصه تجارت فرش ایران باز کرد. شرکت‌های چندملیتی فعالیت‌های گسترده‌ای را در این زمینه آغاز کردند. چنان‌که در برخی مناطق، تولیدکنندگان داخلی به کلی به حاشیه رانده شدند.

در این مقطع تاریخی بود که نگاه اقتصاد ایران به طورکلی، به سوی تولید و صادرات فرش جلب شد و تولید و صادرات فرش دست‌باف رونق یافت. ارزانی نیروی انسانی در ایران و تقاضای طبقه مرفه اروپایی برای برخورداری از تولیدات این صنعت دستی، شرایط مناسبی را برای رونق تجارت فرش ایران فراهم آورد (اتحادیه و پروان، ۱۳۸۹: ۵).

پدید آمدن بازارهای بین‌المللی در همسایگی ایران، از جمله استانبول را می‌توان از عوامل رونق تجارتی فرش ایران دانست. با آغاز حکومت ناصرالدین‌شاه قاجار، بازرگانان تبریزی در استانبول،

بازار مناسبی برای عرضه قالی ایران یافتند و فصل جدیدی در تاریخ قالی ایران گشوده شد. صادرات مستمر و گسترده این محصول صنعتی و فرهنگی ایران به دیگر ممالک جهان رواج یافت. بدین منظور ابتدا تعدادی از تجار تبریزی، سلطان‌آباد را محل مناسبی برای سرمایه‌گذاری یافتند و در زمینه تجاری کردن تولید قالی در این شهر اقدام کردند (ملایی و اتحادیه، ۱۳۹۷: ۷۲). به نحوی که در سال ۱۲۹۳ق، اکثر چهل دار قالی که در سلطان‌آباد وجود داشته، با مدیریت و سرمایه تجار تبریزی برپا بوده است (ریشار، بی‌تا: ۲۳۸).

هم‌زمان با گسترش فرش‌بافی در ایران و رشد تقاضای روزافزون برای فرش ایران در بازارهای بین‌المللی و وجود نیروی انسانی فراوان، برخی کشورهای اروپایی ترغیب شدند که در قالب شرکت‌های تجاری دولتی و خصوصی در صنعت فرش ایران سرمایه‌گذاری کنند (ملایی و اتحادیه، ۱۳۹۷: ۷۴). این شرکت‌ها با به کارگیری فناوری فرش‌بافی که در ایران رایج بود و استفاده از نیروهای فرش‌باف بومی کار خود را آغاز کردند و در شهرهایی چون تبریز، سلطان‌آباد (اراک) و کرمان سرمایه‌گذاری‌های کلانی انجام دادند (اتحادیه و پروان، ۱۳۸۹: ۹). این شرکت‌ها به سبب توان مالی که در اختیار داشتند، توانستند نیروهای بسیاری را به کار بگمارند و کارگاه‌های متمرکز و غیرمتمرکز فرش‌بافی را راه‌اندازی کنند. آنها در آغاز از فناوری بومی استفاده می‌کردند اما پس از مسلط شدن به فنون و آموختن ویژگی‌های کار، دست به تغییرات کمی و کیفی در شیوه‌های تولید فرش زدند. ژوله در اثر خود، با نام شناخت فرش، از فعالیت و استقرار بیش از ۱۵ شرکت خارجی در شهر سلطان‌آباد عراق

آغاز نمود و در اواخر قرن نوزدهم به کار تجارت قالی و توسعه قالی‌بافی پرداخت (اشرف، ۱۳۵۹: ۵۳) و به تابعیت بریتانیا درآمد (جیریایی و دیگران، ۱۳۹۶: ۹۲). کمپانی در سال ۱۳۰۱ق، با افزایش تقاضای غربی‌ها برای قالی ایران، سلطان‌آباد را برای این منظور انتخاب نمود و شعبه‌ای در خیابان محسنی تأسیس کرد و سپس در سال ۱۳۰۷ق، اراضی اطراف رودخانه را به وسیله میرزا تراب‌خان خزائی خریداری نمود و قلعه فرنگی^۲ را در چند صد هزار متر بنیاد نهاد (دهگان، ۱۳۴۵: ۲۳۲). از دلایل انتخاب شهر سلطان‌آباد از سوی مؤسسه زیگلر برای سرمایه‌گذاری در تولید و تجارت فرش به موقعیت جغرافیایی و تجاری آن به لحاظ قرار داشتن بر سر راه تهران، بغداد از مسیر همدان و کرمانشاه بازمی‌گشت. علاوه بر این، به نقش این شهر به عنوان بازار مرکزی این منطقه فرش‌بافی می‌توان اشاره کرد (ملایی - اتحادیه، ۱۳۹۷: ۷۵). ادواردز دلیل توجه شرکت به تجارت فرش را پیشنهاد یکی از کارمندان آن به نام اسکار اشتراوس می‌داند مبنی بر اینکه به جای تبدیل کردن پول‌های به دست آمده به امپریال (طلا روسی)، وجوه آن را صرف خرید قالی کنند (ادواردز، ۱۳۶۸: ۱۶۰). این پیشنهاد با استقبال کمپانی روبه‌رو شد و بدین منظور یکی از مهم‌ترین نقاط قالی‌بافی ایران، یعنی سلطان‌آباد عراق و توابع آن، را انتخاب کردند و اتفاقاً اولین مدیرعامل آن در سلطان‌آباد نیز خود اسکار اشتراوس^۳ آلمانی بود که مدت بیست و دو سال ریاست این تجارتخانه را بر

که در زمینه تولید و تجارت فرش دست‌بافت سهمی داشتند یاد می‌کند (ژوله، ۱۳۸۱: ۱۹۰). به نظر می‌رسد افزایش فعالیت تجار ایرانی و همچنین شرکت‌های خارجی در صنعت فرش نقش مهمی در رونق اقتصادی منطقه ایفا نمودند. شرکت‌های خارجی قالی‌هایی با نام تجاری ساروق و مشک‌آباد را با طراحی و رنگ آمیزی و نقشه‌های جدید سفارش می‌دادند. بنابراین به نظر می‌رسد که رکود و یا رونق بازار سلطان‌آباد به طور مستقیم با این کالای با ارزش مرتبط بود. بیشترین فعالیت تجار بازار، در نقش تجار خرد یا متوسط و بزرگ به خرید و فروش فرش و یا مواد و مصالح آن متمرکز شد (جیریایی و دیگران، ۱۳۹۶: ۹۱). گزارش اسناد موجود تاحدودی مؤید این ادعا است (ساکما، ۲۴۰/۶۳۸۶، برگ ۱). فعالیت شرکت‌های خارجی و همچنین تجار داخلی باعث شکل‌گیری کارگاه‌های متعدد فرش‌بافی در سلطان‌آباد شده بود و همین موضوع زمینه افزایش تولید و صادرات فرش‌های این منطقه به اروپا و سایر نقاط دنیا را فراهم کرده بود (جیریایی و دیگران، ۱۳۹۶: ۹۱).

۶. مهم‌ترین شرکت‌های فعال در صنعت فرش

سلطان‌آباد

۶-۱. شرکت زیگلر

قدیمی‌ترین تجارتخانه خارجی که در سلطان‌آباد عراق فعالیت داشت، شعبه کمپانی انگلیسی زیگلر^۱ بود. این شرکت در ابتدا سوئیسی‌الاصل بود و فعالیت تجارتي خود را از تبریز با واردات قماش منچستر و صادرات ابریشم گیلان در دهه ۱۲۷۰ق

۲. این مکان که امروزه مشرف بر پل فرنگی است دانشکده هنر فرش می‌باشد و یکی از آثار تاریخی شهر اراک محسوب می‌شود.

3. Oscar Straus

1. Ziegler Co.

عاهده داشت و چون مردی کاردان و فعال بود، دایرة این تجارتخانه را وسعت داد (وکیلی طباطبایی تبریزی، ۱۳۹۵: ۸۴). در خلال جنگ جهانی اول هم، ریاست تجارتخانه با اشتراوس بود که در کنار این سمت، جایگاه مقام ویس قنسولی را نیز به دست آورد. بعد از او، ابتدا هودسن^۱، سپس جکسن^۲ و بالاخره هوتن^۳ پی در پی به ریاست شرکت زیگلر رسیدند تا اینکه سرانجام یکی از سهام‌داران بزرگ شرکت به نام مایر^۴ به عراق آمد. او با تأیید دولت انگلیس رسماً سمت ویس قنسولی^۵ آن دولت را در عراق و ریاست شرکت زیگلر را عهده‌دار شد (دهگان، ۱۳۴۵: ۲۳۲).

تأسیسات کمپانی زیگلر حدود ۴۰۰۰۰ یارد مربع با هزینه ۶۰۰۰ لیره ساخته شد که دارای صباغ‌خانه بود و به علت وسعت زیاد در بین مردم به قلعه (فرنگی) معروف شد (عیسوی، ۱۳۶۲: ۴۷۲). بنابراین کمپانی توانست در مدت کوتاهی تعداد دارهای قالی را که در ابتدای ورودشان تنها ۴۰ دستگاه بود به ۱۲۰۰ دستگاه در شهر سلطان‌آباد برساند و همچنین در روستاهای اطراف نیز ۱۵۰۰ دستگاه دایر نماید. گُرد کروزون^۶ این تعداد دار قالی مربوط به کمپانی زیگلر را در اواخر قرن سیزدهم هجری تأیید کرده است (ریشار، بی‌تا: ۲۴۱). البته در توابع دیگر سلطان‌آباد از جمله در امتداد جاده آن به سمت خمین نیز در روستاهایی مانند گیلی، ورچه، کودزر و... بافت قالی‌هایی با نام «محل» رونق گرفت، به خصوص در منطقه شرق سلطان‌آباد تولید

فرش‌های موسوم به «مشک‌آباد» (باب لندن) که مورد سفارش تجار داخلی و خارجی بود و شهرت بالایی داشت، رونق فراوانی یافت. همچنین در محال سریند که نزدیک به سلطان‌آباد است، در روستای سوشک‌آباد قالی‌های بسیار خوب بافته می‌شد که در مکان خود هر تخته از پنج الی هیجده تومان به فروش می‌رسید (چریکف، ۱۳۵۸: ۷۶-۷۸). و این رقم بسیار قابلی بود. روی هم رفته قریب ۳۰۰۰ هزار دستگاه بافندگی در ولایت عراق ایجاد شد که ارزش سالانه تولیدات آنها در حدود ۵ میلیون قران (معادل ۵۰۰ هزار تومان) بود (همان: ۴۷۴).

فوریه درباره فعالیت این شرکت می‌نویسد:

می‌توان گفت که این شرکت تقریباً تمامی فرش‌هایی را که آنجا تولید می‌شود، می‌خرد و بیشتر قالی‌بافان برای شرکت و تحت فرمان او کار می‌کنند (فوریه، ۱۳۸۵: ۲۶۰-۲۶۱).

ویلهلم لیتن، از اعضای شرکت زیگلر، از سفر خود به ساروق در روز جمعه ۸ جمادی الثانی ۱۳۳۳ سخن می‌گوید و قالی‌های آنجا را صاحب شهرت فراوان در اروپا می‌داند (لیتن، ۱۳۶۸: ۲۵۳).

گسترده‌ترین شکل تولید فرش که شرکت در روش تولید اعمال می‌کرد، به ترتیبی بود که پشم در اختیار بومیان می‌گذارد و هم‌زمان با پیش‌پرداختی نقشه معینی را سفارش می‌داد (لیتن، ۱۳۶۷: ۹۴) و از بافندگان می‌خواست آن را ظرف مدت زمانی معین بیافند. البته علاوه بر این شیوه، روش دیگر به این شکل بود که هم تهیه نقشه و رنگ‌آمیزی و هم تهیه خامه در محل تجارتخانه انجام می‌شد و بافت قالی طبق قراردایی به وسیله زنان در منازل انجام می‌شد (اشرف، ۱۳۵۹: ۵۵). رنگ‌آمیزی خامه‌ها عمدتاً با رنگ‌های شیمیایی که عملیات رنگرزی را تسریع

1. Hudson
2. Jackson
3. Hutten
4. Mayer
5. Weiss Consular
6. Lord Croeson

صنعت فرش در این عصر می‌گوید

در هیچ‌یک از شهرهای ایران چنین رویدادی (قالی‌بافی) را نمی‌بینم نه در شهرهای ثروتمند و نه در شهرهای کارکن و مرفه. مردم با راحتی تمام می‌پوشند و می‌خورند و زندگی می‌کنند و بسیار راضی و خوشحال به نظر می‌رسند؛ همه آنها از طریق قالی‌بافی زندگی می‌کنند - تأثیرات خوب آن در تمام ناحیه مشهود است. در سال‌های زندگی‌ام در ایران، مهم‌ترین شهرهای آن را دیدم، ولی جایی ندیدم که مثل سلطان‌آباد این قدر مرا بگيرد (همان‌جا).

طراحی و نقشه فرش‌های تولیدی شرکت عمدتاً در سلطان‌آباد (اراک) و البته براساس ذائقه خریداران اروپایی صورت می‌گرفت. رنگ‌بندی قالی‌ها از دلایل توجه اروپاییان و آمریکاییان برای قالی‌های این منطقه بود؛ البته ترکیب رنگ‌ها تأثیر کمتری در کسب نظر خریداران نسبت به ویژگی‌های تولیدات فرش داشت و اصلی‌ترین شاخصه قالی سلطان‌آباد کیفیت تولید آن و هنر بافندگان بود. همچنین شرکت با بهره‌گیری از سنت‌های طراحی منطقه تغییراتی در تناسبات و شیوه سامان‌بندی نقوش، مطابق با سلیقه بازارهای هدف خارجی، ایجاد کرد که تا امروز نیز قالی‌های منطقه سلطان‌آباد (اراک) و نواحی پیرامون آن را به نام این شرکت در بازارهای غربی می‌شناسند و در بافت برخی از فرش‌های مناطق دیگر ایران نیز مورد استفاده قرار گرفت (اتیک، ۱۳۸۴: ۱۶).

اصلی‌ترین طرح نقشه فرش‌های سلطان‌آباد داشتن یک ترنج مرکزی و با تکرار الگویی در تمامی متن قالی است. همچنین طرح‌های دیگر عبارتند از تکرار گل‌های شاه عباسی و دسته گل‌هایی که به صورت یکپارچه سراسر متن قالی را

می‌کرد، تولید می‌شد و در این زمینه از شکل سنتی اندکی فاصله گرفته بود. همچنین تغییراتی در اندازه دارهای فرش‌بافی ایجاد شد. تولیدات جدید توسط کمپانی غیرایرانی، هماهنگ با اندازه منازل غربی‌ها، به بازار می‌آمد.

تعدادی از بافندگان شهر سلطان‌آباد نیز در قلعه مشغول به کار بودند. شرکت به صورت ماهیانه و منظم دستمزدی را برای آنها مقرر می‌کرد که خود موجب آن شد که هزاران بافنده به خدمت کارگاه‌ها درآیند. برخی نیز درآمد حاصل از بافت را پس از اتمام کار دریافت می‌کردند و از این شیوه دستمزد راضی بودند؛ گرچه کار بافت هر قالی ممکن بود چند ماه به طول انجامد. ظاهراً مشکلات اقتصادی سبب شده بود تا فشارهای فراوانی نیز بر قشر بافنده وارد شود «ویژگی عمده این دوران وجود انبوه کودکان و زنان در کار قالی‌بافی است» (حشمتی رضوی، ۱۳۸۹: ۲۴۹). در تأیید این موضوع فوریه می‌نویسد

شهر سلطان‌آباد اهمیتی جز مرکزیت تجارت قالی ندارد در هرخانه، کارگاهی برای بافت قالی برپاست و زن‌ها در عین اینکه به کارهای خانه‌داری خود می‌رسند، به قالیبافی نیز مشغول هستند (فوریه، ۱۳۸۵: ۲۶۱).

با این حال برخی روایت‌ها از رونق اقتصادی سلطان‌آباد در پی گسترش صنعت فرش‌بافی دم می‌زنند و عواید ناشی از آن را سبب شکوفایی اقتصاد سلطان‌آباد می‌دانند. به طوری که نقش اقتصادی آن بر سایر کارکردهای شهر، پیشی می‌گیرد (عیسوی، ۱۳۶۲: ۴۷۲). آلپیگر^۱ یکی از نمایندگان شرکت زیگلر درباره اقتصاد سلطان‌آباد و

می‌پوشاند. اساساً در این طرح‌ها از شلوغی و انباشتگی نقوش پرهیز شده بود و نقش‌ها به صورتی باز در زمینه گسترده قرار گرفته بود. البته همان‌طور که گفته شد، نقشه‌های سنتی قالی این منطقه با توجه به سلیقه خریداران اروپایی و آمریکایی تغییر یافت به این نحو نوع جدیدی از تولیدات وارد بازارهای غربی شد. بر این اساس شرکت گاهی طرح‌هایی از فروشندگان غربی که با سلیقه خریداران خود آشنا بودند، می‌پذیرفت و در تولیدات خود از آنها استفاده می‌کرد؛ ثانیاً شرکت به برقراری امکانات رنگرزی مخصوص خود شرکت در سلطان‌آباد می‌پرداخت. آنها برای تأمین سریع الیاف مورد نیاز بافنده‌ها ناگزیر به استفاده از سیستم رنگرزی سریع بودند. در این روش رنگ‌های شیمیایی جایگزین رنگ‌های گیاهی شد زیرا رنگ‌های گیاهی هم از نظر هزینه به صرفه نبود و هم زمان زیادی برای آماده‌سازی نیاز داشت (اتیک، ۱۳۸۴: ۱۶).

در پایان باید گفت شرکت طرح و نقش جدیدی به نقشه‌های فرش ایران اضافه نکرد بلکه با تغییر در اندازه و رنگ نقوش و به هم ریختن ترکیب‌بندی نقشه‌های سنتی سبکی تازه در طراحی فرش ایران پدید آورد که کمتر براساس اصول زیباشناسانه فرش ایران است و می‌توان آن را سبکی که در تجارت امروز برندی بر کیفیت و ساختار بافت است، نامید. گرچه تعداد کمی افراد به تفاوت موجود در قالی‌های سلطان‌آباد توجه می‌کنند؛ اما در این باره باید گفت معمولاً قالی‌هایی که بافت درشت‌تری دارند، به نام سلطان‌آباد و قالی‌هایی که از بافت ریزتری برخوردارند به نام «ساروق» شناخته می‌شدند. آنچه قابل ملاحظه است آنکه ورود

شرکت‌های چندملیتی از جمله زیگلر بر کمیت فرش‌بافی افزود اما از کیفیت آن کاست؛ همچنین شرکت با بهره‌گیری از سنت‌های طراحی منطقه تغییراتی در تناسبات و شیوه سامان‌بندی نقوش مطابق با سلیقه بازارهای هدف ایجاد کرد که تا امروز نیز در برخی فرش‌های ایران استفاده می‌شود. افزون بر این، شرکت طرح و نقش جدیدی به نقشه‌های فرش ایران اضافه نکرد بلکه با تغییر در اندازه و رنگ نقوش و به هم ریختن ترکیب‌بندی نقشه‌های سنتی سبکی تازه در طراحی فرش ایران پدید آورد که کمتر براساس اصول زیباشناسانه فرش ایران بود.

در تحلیل جایگاه اقتصادی کمپانی‌های زیگلر در سلطان‌آباد باید گفت حضور آنها یکی از نقاط عطف در تاریخ تحولات اقتصادی و اجتماعی سلطان‌آباد بود؛ چرا که از مجموع فعالیت صادراتی آنها «سالی دو کرور تومان [یک میلیون تومان] قالی و قالیچه از عراق به خارجه حمل می‌شود» (ساکما، ۲۴۰/۶۳۸۶، برگ ۱). که این رقم عدد بسیار قابلی بود و موجب رفاه نسبی حال مردم شد.

۲-۶. شرکت هاتس و پسر

شرکت دیگری که به دنبال شرکت زیگلر به سلطان‌آباد آمد، کمپانی هلندی «هاتس و پسر»^۱ بود که در سال ۱۳۰۸ ق شرکت تولید قالی ایران را به همان سبک و روش زیگلر تأسیس نمود و صباغ‌خانه‌ای ایجاد کرد. علاوه بر این، آنها برای گسترش علم کلاسیک تجارت فرش در این ناحیه عده‌ای از جوانان را برای کسب دانش و مطالعه علم تجارت فرش به اروپا فرستادند (عیسوی، همان: ۴۳۷).

۳-۶. شرکت از میر یا شرق

۱۳۹۵: ۸۶).

۵-۶. شرکت قراگوزیان^۵

این شرکت در سال ۱۳۳۰ق شعبه‌ای در سلطان‌آباد تأسیس کرد. در مقایسه با دیگر شرکت‌ها، به جز زیگلر، از فعالیت گسترده برخوردار بود و حدود ۲۰۰۰ دار قالی دایر کرد و در زمینه پشم‌ریسی و رنگرزی نیز فعالیت می‌کرد. این کمپانی در خیابان حجازی قرار داشت (ساکما، ۳۶۰/۴۷۳۷، برگ ۱).

۶-۶. تجارتخانه کوروس و برادران

درباره فعالیت این شرکت اطلاعات زیادی در دست نیست تنها سند باقی مانده حاکی از آن است که شرکت «کوروس و برادران»^۶ در زمینه خرید و فروش فرش و صادرات آن به‌ویژه با نام تجاری مشک‌آباد، در سلطان‌آباد فعالیت می‌کرد. نوشته سند حاکی است که «۶ لنگه قالی مشک‌آباد نمره یک، باب لندن بر حسب سفارش دفتر مرکزی این بنگاه فرستاده‌ایم، لذا امیدواریم بتوانید آنها را با سود رضایت‌بخشی به فروش برسانید و موجبات تشکر ما را فراهم نمایید» (جیریایی و دیگران، ۱۳۹۶: ۹۴).

۷-۶. شرکت کاستلی و برادران

این تجارتخانه متعلق به ایتالیایی‌ها و با مدیریت «کاستلی و برادران»^۷ است که گویا در عراق به کار خرید و فروش فرش می‌پرداختند. البته فعالیت این تجارتخانه نسبت به دیگر کمپانی‌ها چندان عمده نیست (وکیلی طباطبایی تبریزی، ۱۳۹۵: ۸۶).

سومین شرکت اروپایی که به کار تولید و تجارت قالی در سلطان‌آباد پرداخت، کمپانی «از میر یا شرق»^۱ نام داشت. این شرکت در سال ۱۳۲۴ق با ادغام شش کمپانی فعال در تجارت قالی، در لندن تشکیل شد (اشرف، ۱۳۵۹: ۵۵). این کمپانی با شراکت انگلیسی‌ها و عثمانی‌ها با سرمایه‌ای، چند برابر کمپانی زیگلر، زمینه خرید و فروش عمده فرش را فراهم کرد (ملایی - اتحادیه، ۱۳۹۷: ۷۸). نخستین مدیر آن ترابیان، ارمنی از میری بود که بعد از چند سال به جهت افراط‌کاری در امر اقتصاد، به تهران آمد و مسیو کین^۲، ارمنی از میری تبعه عثمانی، جایگزین او شد. عمده تجارت این شرکت با استانبول و آمریکا بود (وکیلی طباطبایی تبریزی، ۱۳۹۵: ۱۲۰). طبق اسنادی که از فعالیت و اختلافات این کمپانی با بافندگان و تجارتخانه‌های رقیب در سلطان‌آباد موجود است، مشخص می‌شود که این شرکت در زمینه تولید و صادرات قالی میدان را از دیگران ربود (ساکما، ۹۰۳۵/۳۶۰، برگ ۱؛ همان: ۳۶۰/۹۲۷۴، برگ ۱).

۴-۶. شرکت تاو سند جیان نیویورک

شرکت آمریکایی «تاو سند جیان نیویورک»^۳ که به اسم مدیر آن به «تروکیان»^۴ نیز معروف بود، از سال ۱۳۳۰ق در سلطان‌آباد فعالیت خود را آغاز کرد. محل شرکت اداره دارایی کنونی و استانداری سابق بود. این شرکت تأسیسات بافندگی، رنگرزی، انبار و امور اداری را ساخته و حدود ۲۰۰۰ دستگاه قالی دایر کرده بود و نمایندگی نیمه‌رسمی آمریکا در سلطان‌آباد را نیز دارا بود (وکیلی طباطبایی تبریزی،

5. Ghraygozian Co.
6. Corus and brothers
7. Castelli and brothers

1. Izmir or East
2. Mesu kane
3. Tao Sindh Jian New York Co.
4. Troyakian

۸-۶. شرکت تلفنیان

شرکت «تلفنیان»^۱ در سال ۱۳۲۲ق، توسط یکی از تجار ارمنی شهر به نام «تلفیان» دایر شد که عامل خرید و صدور فرش به آمریکا بود و محل کارش سرای نوذری در بازار بود (همان: ۸۵).

۹-۶. کمپانی غازان^۲

این کمپانی در کوچه بانک محله عباس‌آباد واقع بود (محتاط، ۱۳۶۸: ۴۹۸/۱). متأسفانه اطلاعات بیشتری از این شرکت در دست نیست.

۱۰-۶. شرکت سهامی فرش ایران شعبه سلطان‌آباد عراق (اراک)

از دهه اول قرن چهاردهم هجری تا سال ۱۳۵۴ق/ ۱۳۴۱ش، انحصار فعالیت‌های فرش دست‌باف ایران در اختیار تعدادی از کمپانی‌های خارجی قرار داشت تا آنکه کارخانجات قالی‌بافی عراق در تلگرامی به تاریخ ۱۳۱۴/۱۲/۲۳ به «وزیر مالیه آقای داور و بانک فلاحه شرکت سهامی فرش ایران شکایت می‌برند که صادرات شهر عراق منحصر به فرش است و می‌توان عراق را یک کارخانه قالی‌بافی تصور نموده در این زمان که آخر سال است، خریدارها به واسطه عدم تسهیل فروش از خرید خود داری و کارگران و صاحبان کارخانه برای مخارج یومیه معطل هستند، لذا برای تشویق تولید این متاع استدعا داریم که تسهیلات برای خریداران خارجی فراهم شود که اقدام به خرید نمایند یا شرکت فرش اقدام به خرید کند که رفع گرفتاری از ما کارگران و صاحبان کارخانه‌های قالی شود» (ساکما، ۲۴۰/۶۶۱۲۱، برگ ۲). پس از این درخواست، بنابه دستور دولت وقت اختیارات انجام فعالیت‌های تولید و تجارت فرش ایران از

شرکت‌های خارجی سلب و کلیه وظایف و اختیارات آنها به شرکت سهامی فرش ایران واگذار شد. به این ترتیب شرکت مذکور از سال ۱۳۵۴ق به بعد به عنوان یک شرکت دولتی دست‌اندرکار آموزش، ترویج، تولید و توسعه تجارت فرش دست‌باف بوده است.

در این راستا شرکت سهامی قالی عراق که به منظور اصلاح و بهبودی اوضاع فرش و طبق قرار داد منعقد شده با شرکت سهامی فرش ایران تأسیس شده بود، برای انجام سفارش این شرکت و تشریک مساعی با شعبه شرکت فرش عراق اقدام به انتخاب هیئت مدیره خود نمود (همان، ۲۴۴/۲، برگ ۱).

اعضای هیئت مدیره که همه از تجار سرشناس شهر سلطان‌آباد بودند، عبارتند از (۱) حاج غلامعلی کریمی، (۲) ابراهیم نوذری، (۳) حسن تبارک خوانساری، (۴) مهدی مهاجرانی، (۵) حاج علی آقا فراهانچی، (۶) حاج شیخ حسن وکیل (همان، ۲۴۴/۸۴۲، برگ ۱۰). شکل کار این شرکت به گونه‌ای بود که قالی‌های تحت هدایت آن براساس قرارداد بافته می‌شد. شرکت فرش دولتی همه لوازم اولیه تولید را فراهم می‌آورد و محصول را پیش‌خرید می‌کرد. «...غمال شرکت در روستاها که عامل نامیده می‌شوند و اغلب در عین حال کدخدا نیز هستند، واسطه و افراد مورد اعتماد شرکت هستند و بر تحقق قراردادها و تولید فرش نظارت دارند. برخلاف بازار آزاد که تحت نظارت محل‌چی‌هاست از نقشه و کیفیت بافت، شدیداً مراقبت می‌شود» (همان: ۲۴۴/۸۴۲، برگ ۲-۵).

شرکت دامنه فعالیت خود را به مرور در روستاها نیز گسترش داد. یکی از محل‌هایی که شرکت فرش شعبه اراک اقدام به خرید می‌نمود روستای جیریا بود که تولید سالانه آن به بیش از هزار تخته فرش در ابعاد ۶۵ در ۱۳۰، یک زرع در یک زرع و نیم،

1. Telephoneian Co.
2. Ghazan Co.

با رنگ‌آمیزی هم لازم است پودر رنگ رزخانه‌های عراق نیز تحت بازرسی و کنترل متخصصین شرکت باشند و از استعمال رنگ‌های غیرنباتی و خامه‌های فاسد جلوگیری نمایند و پروگرام شرکت به منظور تمرکز دادن و رنگ‌رزخانه‌ها عملی گردد (ساکما، ۲۴۴/۸۴۲، برگ ۲-۴).

همچنین شعبه عراق برای رفع نواقص دستگاه‌های قالی‌بافی و معایب فرش‌بافی اخیراً اقدام به افتتاح شعب خود در ابراهیم‌آباد و داودآباد نموده است و با مراقبتی که از طرف کارکنان شرکت برای تهیه فرش به عمل می‌آید، امید می‌رود که در آینده قالی‌های مشک‌آباد و داودآباد که در گذشته به طرز نامطلوبی تهیه می‌شد، اصلاح و به وضع پسندیده‌ای تبدیل گردد (نامه عراق، س ۴، ش ۴۱۸، ۱۴ مرداد ۱۳۱۶، ص ۲).

۷. روند تجارت فرش سلطان‌آباد عراق

تجارت سلطان‌آباد از سال ۱۲۹۹ق به بعد پیوسته در ترقی بود و با تأسیس کمپانی‌های خارجی در زمینه تولید فرش «نخ فرنگ» با نام تجاری «ساروق» و «مشک‌آباد» با طراحی، رنگ‌آمیزی و نقشه‌های جدید مورد سفارش کمپانی‌های اروپایی و آمریکا چند برابر شد؛ چنان‌که اداره مالیه عراق در سال ۱۳۴۱ق به وزارت مالیه گزارش داد که سالانه رقم مهمی از طریق صادرات فرش سلطان‌آباد نصیب کشور می‌شود (ساکما، ۲۴۰/۶۳۸۶، برگ ۴).

روند رشد تجاری سلطان‌آباد در ابتدای قرن چهاردهم بسیار شتابزده است به طوری که طبق احصاء اسناد و مدارک موجود در سال ۱۳۴۶ق، «فرش‌هایی که بافته و صادر می‌شود به طور تقریب

می‌رسید. شرکت حتی برای تشویق مردم، در ایام عید یا برخی از مناسبت‌ها، در بین بافندگان جیریا اجناسی مانند چای، قند، شکر، کبریت، پارچه و قماش توزیع می‌کرد. شایان ذکر است از این دوره به بعد قالی‌های بافت جیریا به پیشنهاد شرکت فرش و تجار نقشه‌هایی با طرح‌های شاه عباسی، فرهنگ، اسلیمی، مستوفی، دستگاهی، شیخ صفی، انگوری، عقابی، شکارگاهی و مهرجو (سرتاسری و رُبی) بود و همین تنوع و کیفیت باعث شد تا در سال‌های بعد برخی تجار ایتالیایی و آلمانی برای خرید فرش‌های مورد علاقه خود مستقیماً به این منطقه سفر کنند (جیرایی شراهی، تاریخ مصاحبه: ۱۳۹۶/۱۱/۵). لازم به ذکر است در تاریخ ۱۳۵۵/۱۰/۴ق، براساس گزارش عملیات در شعبه شرکت فرش سلطان‌آباد به هیئت مدیره فرش ایران دفتر مرکزی، فرش‌بافان در ولایت عراق و شهر سلطان‌آباد سالیانه ۹۰۰۰ خروار پشم لازم دارند که بخشی را از تولیدات داخل ولایت عراق (خمین، شراء، فراهان به خصوص ساروق و جیریا) تأمین و مابقی را از کرمانشاه، خوانسار، گلپایگان، و همچنین ۱۵۰۰ خروار پشم از سبزوار خراسان و دباغی‌های اصفهان و تهران و غیره وارد می‌کنند. در این گزارش درباره اصلاح نقشه و رنگ قالی‌های عراق نیز پیشنهادهایی ارائه شده است از جمله اینکه چون قالی‌بافان و تجار محل در صدد تهیه نقشه ارزان می‌باشند در نتیجه رعایت رنگ‌آمیزی نمی‌شود و رفته رفته طرح‌ها خیلی ساده و معیوب می‌شود از این‌رو لازم است با مشورت هیئت مدیره شرکت قالی عراق، نقشه‌ها دارای اجازه از طرف استادان نقاش شرکت باشند، (بدین منظور شرکت فرش عراق، آقای کاظم کرمانی، که از نقاش‌های طراز اول بود را با ماهی ۴۵۰ ریال استخدام کرد)، و در ارتباط

معمولا در این وضعیت تجار فرش با احتیاط عمل می‌کردند (نامه عراق، س ۲، ش ۱۷۲، یکشنبه ۲۹ تیر ۱۳۱۴، ص ۱).

در راستای این گزارش‌ها، جهت تبیین تشریح صادرات قالی به آمریکا و افول آن در دوره نامبرده، آخرین احصائیه‌ای که از طرف اداره کل تجارت ممالک متحده آمریکا راجع به تجارت فرش در ماه مارس سال ۱۹۳۵ / ذی‌الحجه ۱۳۵۳ صادر شده، آورده می‌شود که مؤید این حکایت است که تنزل فاحشی در نرخ خرید و فروش قالی شرق و همچنین میزان واردات آن به آمریکا روی داده است. از این رو گفته شده میزان واردات فرش در ماه فوریه این سال ۴۵۵/۱۲۱ پای مربع بود و در ماه مارس به ۲۸۲/۸۸۰ پای مربع تنزل یافت. در حالی که واردات فرش به آمریکا در ماه ژانویه همین سال ۳۴۷/۱۵۱ پای مربع بود و در دسامبر سال گذشته ۳۵۰/۵۲۶ پای مربع بوده است. قیمت فرش نیز به همین نسبت در ماه فوریه از ۳۴۰/۷۷۱ دلار به ۲۳۵/۹۴۰ دلار تنزل داشت. واردات فرش از ایران نیز روی همین اصل در ماه فوریه از ۳۹۶/۳۵۲ پای مربع به ۲۰۰/۴۴۷ پای مربع تنزل یافت. از روی مقایسه بین دو صورت معلوم می‌شود که میزان صادرات فرش ایران به آمریکا چهل درصد تنزل داشته است (نامه عراق، س ۲، ش ۱۷۲، یکشنبه ۲۹ تیر ۱۳۱۴، ص ۱).

۸. نتیجه

حضور شرکت‌های متعدد تجاری فرش از جمله کمپانی‌های اروپایی در سلطان‌آباد و موفقیت چشمگیر آنها در تولید و خرید فرش سبب شد که تعداد این کمپانی‌ها در این شهر به سرعت افزایش یابد. به طوری که بعد از گذشت سه دهه، حدود

شش میلیون تومان است و میزان تقریبی صادرات غله بیست هزار خروار و کشمش دو هزار خروار و مقداری پوست گوسفند و بره و روده صادر می‌شود» (ساکما، ۲۴۰/۱۰۰۸۲۵، برگ ۲). همچنین در سال ۱۳۵۴ق، «هر ماه صادرات فرش سلطان‌آباد به آمریکا در حدود هشتصد عدل و به وزن چهارصد خروار می‌شود» (همان: ۲۴۰/۲۰۹، برگ ۲). تجار عراقی برای تولیدکنندگان فرش در سلطان‌آباد پشم از کرمانشاهان، گلپایگان و رنگ خامه فرش (روناس و زاج و بقم) از اصفهان و سایر ولایات داخلی به این شهر وارد می‌کردند (وکیلی طباطبایی تبریزی، ۱۳۹۵: ۱۰۷).

بازار معاملات فرش در ابتدای قرن چهاردم نیز رو به رشد بود گزارشی که در سال ۱۳۵۴ق نقل شده، نشان می‌دهد این بازار با شیب ملایمی رو به ترقی رفت. به خصوص فرش مشک‌آباد (باب اروپا) ذرعی شش ریال ترقی کرد. اما خیلی زود رشد تجارت فرش تاحدودی، تحت تأثیر شرایط جهانی، دچار افت شد که در پی آن صادرات فرش سلطان‌آباد نیز همین شرایط را تجربه کرد (نامه عراق، س ۲، ش ۲۳۹، پنجشنبه ۱۱ دی ۱۳۱۴، ص ۲).

از استنتاج گزارش‌های فوق (ذی‌الحجه ۱۳۵۳ تا شوال ۱۳۵۴ق) می‌توان فهمید یکی از دلایل مهم رکود و کساد بازار فرش سلطان‌آباد و ایران بحران اقتصادی کشورهای اروپایی و به خصوص آمریکا در سال ۱۹۳۵م / ۱۳۵۴ق پس از جنگ جهانی اول بود که فرش‌های تولیدی ولایت عراق مانند فرش ساروق مشریان خود را در بازارهای آمریکا از دست داد و صادرات فرش «مشک‌آباد» نیز که بازار اصلی آن اروپا بود، به کساد گرایید. در داخل کشور نیز نوسانات قیمت ارز خارجی (دلار و پوند) که بخشی از آن متأثر از بازار صادرات فرش بود، در کاهش و افزایش قیمت فرش‌های تولیدی تأثیر داشت و

دیگر کمپانی‌ها با صادرات فرش سود مناسبی را عاید شرکت خود کردند. از این رو باید گفت حضور شرکت‌های تجاری در قالب صنعت و تجارت فرش دست‌بافت سلطان‌آباد نقطه عطفی در تحولات اقتصادی این شهر محسوب می‌گردد و رفاه نسبی را برای مردم در پی داشت. شاید بتوان آغاز زمینه‌ای صنعتی شدن این شهر در دوره‌های بعد را نیز از همین زمان دانست.

منابع

- اتحادیه، منصوره؛ پروان، رسول (۱۳۸۹). «تحولات تجارت فرش دستباف ایران در دوره قاجاریه». نشریه مطالعات تاریخ فرهنگی. پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ. سال دوم. شماره ۵. ص ۱ - ۳۶.
- اتیک، آنت (۱۳۸۴). «فرش‌های دوران قاجاریه». تاریخ و هنر فرش‌بافی در ایران (براساس دایرةالمعارف ایرانیکا). به سرویراستاری احسان یارشاطر. ترجمه ر. لعلی خمسه. تهران: نشر نیلوفر.
- ادواردز، سیسیل (۱۳۶۸). *قالی ایران*. ترجمه مهین‌دخت صبا. تهران: فرهنگسرا.
- اشرف، احمد (۱۳۵۹). *موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران: دوره قاجاریه*. تهران: نشر زمینه.
- اصطخری، ابراهیم بن محمد (۱۳۶۸). *مسالک و ممالک*. ترجمه ایرج افشار. تهران: علمی- فرهنگی.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان (۱۳۶۷). *مرآت البلدان*. تصحیح عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث. تهران: دانشگاه تهران.
- جمالزاده، محمدعلی (۱۳۳۵). *گنج شایگان*. [بی‌جا]: نشر اداره کاوه.
- جیربایی، مهدی و دیگران (۱۳۹۶). «بررسی و تحلیل تجارت داخلی و خارجی سلطان‌آباد عراق سال ۱۳۲۴-۱۳۶۰/۱۹۰۶-۱۹۴۱». فصلنامه پژوهش‌های تاریخی. سال دهم. شماره ۵۴. ص ۸۱-۹۹.

پنجاه کمپانی و شرکت خارجی و داخلی در سلطان‌آباد به تجارت قالی و برخی دیگر از فرآورده‌های مربوط به آن اشتغال داشتند و بدین‌سان در اواخر قرن نوزدهم سلطان‌آباد به یکی از مناطق مهم تولید قالی تجارتمندی تبدیل شد. طی همین دوره شرکت‌ها، نظارت بر تعداد زیادی دارقالی در سلطان‌آباد و روستاهای اطراف مانند «ساروق» و «جیریا» را بر عهده داشتند.

اروپاییان در قالب شرکت‌های خود سبکی از الگوی خود و روش‌های سنتی سازمان‌های بومی را مورد استفاده قرار دادند. بدین ترتیب آنان ترکیبی از تجارت اروپایی و ایرانی را به وجود آوردند و روش‌های سنتی و مرسوم کسب و کار در ایران را با اندک تغییراتی به کار گرفتند. بدین‌سان بر اساس روابط مبتنی بر سرمایه‌داری و بهره‌وری توسط کمپانی‌های اروپایی، با در اختیار قرار دادن مواد اولیه همراه با پیش پرداخت به بافندگان، نقشه معینی را سفارش می‌دادند. در این شکل سازماندهی جای واسطه‌ها خالی نبود. آنان حافظ منافع تجارتخانه‌های خارجی بودند و به قدری ثروتمند می‌شدند که به مستبدان قدرتمند روستا تبدیل می‌گشتند و بسیاری از قالی‌بافان را تحت انقیاد شخصی خود درمی‌آوردند.

شرکت‌های متعدد از جمله زیگلر و ... به تدریج نبض اقتصاد تجاری سلطان‌آباد را در دست گرفتند. تعداد زیادی از بومیان برای این کمپانی‌ها به تولید مواد اولیه مورد نیاز قالی و بافت و خرید آن مشغول شدند. به نظر می‌رسید هر دو طرف از شرایط به وجود آمده راضی باشند؛ زیرا از یک طرف نیروی کار سلطان‌آباد در صنعت قالی‌بافی به کار گرفته شد و مردم دستمزد خوبی به دست آوردند و از طرف

